

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Emlékezés a 80 évvel ezelőtt elhunyt Gombocz Zoltánra*

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság legnevesebb tagjára emlékezik abból az alkalmából, hogy Gombocz Zoltán nyolcvan évvel ezelőtt hunyt el. Arra a társasági tagunkra emlékezünk, akiről NÉMETH GYULA írta, hogy „fiatal kora óta – főtámasza [volt] a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak” (1972: 238). Való igaz, hiszen alapító tagja volt, s kezdetől fontos tisztségeket (jegyző, titkár, alelnök) töltött be a Társaság közvetlen vezetésében, s úgyszintén kezdetől fogva mindvégig társszerkesztője volt a Magyar Nyelvnek – kolozsvári egyetemi tanári éveinek a kivételével (l. SZATHMÁRI 2015: 41, 207–209). MELICH egyértelműen fogalmazott: a Magyar Nyelv „legnagyobb súlyú és értékű munkatársa” Gombocz volt (MNY. 1935: 200). Csak róla mondható el Társaságunk tagjai közül, hogy személyéről és életművéről csaknem félszáz értékelés jelent meg magyar, francia, német, angol, svéd, finn és észt nyelven. A magyar nyelvtudomány történetének a 19/20. század fordulóját követő fontos szakaszában a Magyar Nyelvtudományi Társaság, illetőleg Gombocz megjelenése és tevékenysége volt a legfőbb garancia a magyar nyelvtudomány professzionalizálódására, továbbfejlődésére. S ami úgyszintén kiemelendő: „Gombocz munkássága nem egyszerűen mérhető nemzetközi mércével, hanem egyenesen azzal mérendő: neve a XX. század eleji Európában a szakma minden magára valamit adó képviselője számára ismert volt” (FEHÉR 2011: 74).

Gombocz Zoltán tudományos pályája négy intézménnyel fonódott össze szorosan. A Budapesti Tudományegyetemmel, amelynek előbb magyar-francia szakos hallgatója, majd professzora, tanszékvezetője és a Bölcsészkar dékánja is volt. Az Eötvös Collegiummal (hivatalos nevén: Báró Eötvös József Collegium), amelynek kiemelkedő tehetségű tagja, majd elsőként a collegisták közül tanára és legendás igazgatója is volt (l. még GARAI 2014: 195–246). Társaságunkkal, ahogy erről már szoltam. S végül a Magyar Tudományos Akadémiával, amelynek levelező tagjává 28 éves korában választották meg. Később osztályelnök lett s igazgató tag is. S ő volt az egyetlen nyelvész, akinek a neve a következő összefüggésben is fölmerült: „a két világháború közti Akadémia igazi képviselőinek ma Bartók Bélát és Gombocz Zoltánt [...] látjuk” (SÖTÉR véleménye, idézi HARMATTA 1977: 393).

Gombocz életművének részletes és kompetens értékelését az utókor elvégezte már. Egyrészt NÉMETH GYULA tudománytörténeti kismonográfiájában 1972-ben. Születésének centenáriumán, 1977-ben megrendezett tudományos ülészak neves előadói pedig részletesen, szakterületi bontásban tették mérlegre Gombocz nyelvtudományi tevékenységét (l. BENKŐ szerk. 1977). A Gombocz életéről és pályaképeről készült legújabb, részletes jegyzetapparátust is felvonultató összefoglalás 2006-ban jelent meg KICSI SÁNDOR ANDRÁS tollából. Gomboczról mint az Eötvös Collegium igazgatójáról collegiumi levéltári források bevonásával GARAI IMRE írt újabb és legrészletesebben (2004). Az érdeklődőknek

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2015. május 26-án az ELTE Bölcsészkarán elhangzott előadás némileg módosított változata.

van tehát mihez fordulniuk (de bölcsen teszik, ha GOMBOCZ írásait is olvassák, ugyanis bőven szolgálnak tanulsággal).

A jelen alkalom a megemlékezésé. Ezért csak bizonyos képek felvillantása, bizonyos tudománytörténeti tények említése, s a Gomboczt ismerő pályatársak és tanítványok visszaemlékezései közötti, idézetekkel alátámasztott tallózás lehet szándékom.

Gombocz munkásságának a tárgyilagos megítéléséhez megvolt az időbeli távlat már 1972-ben is. Ma még inkább megvan. A mi nemzedékünk tagjai már nem szólíthatnak meg senkit, aki Gomboczról személyes hitelességgel beszélhetne nekünk. Számunkra a leghitelesebb források nyomtatásban megjelent írásai. Személyéről pedig az őt jól ismerő munkatársak, tanítványok visszaemlékezései, illetőleg a Gombocz-legendárium hozzánk eljutó történet-elbeszélései alapján tájékozódhatunk. A rövidesen idézendő visszaemlékezéseket hallva, az utókor szenvtelenségéből kiindulva gondolhatnánk, hogy a Gomboczra visszaemlékezők elfogultak voltak, hogy bizony sűrűn túlzásokba is estek, amikor róla írtak. Lehetséges. Ezt azonban cáfolni látszik az iránta a visszaemlékező sorokból is sugárzó tisztelet, amely önmagában is visszatarthatta a visszaemlékezőket attól, hogy hamis, tapasztalataiknak ellentmondó szó kerüljön emlékező soraikba. Gomboczról a tanítványok meggyőződését így foglalta szavakba 1977-ben TOMPA JÓZSEF: „csak egyet tehetünk már: nem felejtjük el, hogy ő volt a Mérték” (1977: 414). Mi pedig csak azt tehetjük, hogy a visszaemlékezéseket is komolyan vesszük.

Gombocz munkássága nyolcvan évvel ezelőtt lezárult. Sem utóélete, sem pedig hatástörténete azonban nem. Ma is lehet tanulni műveiből és példamutatásából (l. például KÓSA 2007: 107). Igaz, hatása az idő múlásával szükségszerűen és természetes módon egyre inkább csökken (vö. például: amit Gombocz „művelődéspolitikusként tett a finnugrisztikáért, azt elfelejtette, illetőleg el fogja feledni az utókor”: LAKÓ 1977: 434). Gombocz tudománytörténeti nagysága azonban vitathatatlan, s jövőben is az marad. Ám minden kétséget kizáró jelentősége ellenére sem szabad őt szoborra merevíteni. Éppen ellenkezőleg! A miénk is tehát a gomboczi életművel kapcsolatos kérdés magától értődő joga és továbbgondolásának lehetősége, sőt kötelessége is.

2. „Gombocz Zoltán a született, az ellenállás, erőfeszítés nélkül hódító és mindenkitől kivételesnek elismert tehetség iskolapéldája” (ZSIRAI 1935: V) volt kora ifjúságától fogva. 1877-ben született Sopronban és 1935-ben hunyt el Budapesten. 58 évet élt – de úgy is fogalmazhatnánk: csak 58 évet élt. De amilyen tüneményes volt berobbanása a magyar nyelv- és tudományba, olyan titokzatos volt élete utolsó szakaszában jelentkező rezignációja. Életének záróakkordja a fővárosi egyetem bölcsészkarához kötődik. 1935. május elsején a kari tanács ülésén Gombocz a Kar dékánjaként elnökölt. S ezen olyasmi történt, amire – szokatlan volta miatt – fölfigyeltek a jelenlévők. Gombocz egy névlajstrom nevéit olvasta (rektori elektori választás volt), s a Domanovszky Sándor nevet – s ez teljesen szokatlan volt tőle – kezdte újra mondani. Mondta is, de csak a családnév lassuló kiejtéséig jutott. A szem- és fültanú NÉMETH GYULA így emlékezett vissza: „a Sándor szót már nem mondta ki másodszor, lehanyatlott a feje, aztán ő maga is, – meghalt. Bekövetkezett az óhajtott szép halál, hirtelen, munka közben. Mi továbbmentünk, sírva, megdöbbenve, nélküle” (1972: 240).

3. Gombocz halála az akkori magyar humán értelmiségi elitet megdöbbenetett. HARMATTA szerint „Gombocz halála annak idején olyan visszhangot váltott ki tudományos

közvéleményünkben és azon túl is, amilyenre azóta sem találunk példát” (i. h.). Vajon miért? KOSÁRY DOMOKOS (tehát nem nyelvész) 2002-ben írt szavai adják meg a magyarázatot: „Gombocz nemcsak a magyar nyelvtudománynak, hanem az egész akkori hazai tudományosságának is kétségtelenül egyik legkiemelkedőbb személyisége volt” (2002: 238). A nyelvészek jól tudják, Gombocz Zoltán a magyar nyelvtudomány mindmáig legegységesebb képviselőjeként, legszélesebb látókörű, legnagyobb hatású alakjaként tudósi és emberi nagyságával egyaránt kiemelkedett kortársai közül. Nemcsak kivételes tudása, ragyogó kritikai érzéke, lenyűgözően széles műveltsége és nemes embersége említtetik újra és újra a visszaemlékezésekben, hanem különös személyes varázsa is, amely rabul ejtett tanítványt és munkatársat itthon és külföldön egyaránt. 1935-ös nekrológiájában ZSIRAI MIKLÓS azt írta róla: „Történeti tekintélyként tiszteltük, mikor még köztünk járt-kelt: eleven valóságként él szívünkben, mikor immár történetté magasztosult” (1935: XVI). 1955-ben pedig így kezdte a rá való emlékezést egyik volt tanítványa, KOVALOVSKY MIKLÓS: „Húsz éve halt meg Gombocz Zoltán. Emlékezések sora, vers és regény idézte akkor alakját és szellemét. Ez a gyászkar nem a szokásos halotti búcsúztató volt. Sajátos dallama valami rendkívüli veszteség fájdalmát érezteti. Még a legtárgyilagosabb méltatásokból is az emberi és szellemi nagyság misztikuma árad, s ezt megérik azok is, akik már csak az alakját burkoló legendákból és munkáinak csillogó értelmű sorából ismerik Gombocz Zoltánt. Bocsássanak meg, hogy tudósról emlékezvén, húsz év múltán magam is csak az emlékezés lírájával és az érzelem ellágyulásával tudok közeledni feléje. Nem tehetek másként, hamis volna minden más hang, amelyet róla kiejtek. Az ifjúság nagy élményei között ő adta nekünk talán a legnagyobbat, de kétségtelenül a legmaradandóbbat: a szellem varázslatos kalandját, a tudás ihletését” (1955: 3). ZSIRAI szerint „Gombocznak látnia kellett munkássága hatását, alapvető értékét, fejlődéstörténeti [tudománytörténeti] jelentőségét. Mutatni azonban sohasem mutatta, éreztetni azonban senkivel sem éreztette, mert embernek éppolyan volt, mint tudósnak: nagyvonalú, nemes és finoman tartózkodó [...] Keresetlen, közvetlen, lebilincselően kedves volt: megvetette a frázist, lenézte a »fesz és pöf« [feszítő és pöffeszkedő] bajnokait. Szerette fajtáját, de nem hivalkodott vele, szerette munkatársait, de csak hátuk mögött dicsérte őket, szerette tanítványait, de sokat kívánt tőlük. A megtestesült jóindulat, a magától kínálkozó szolgálatkészség volt” (1935: XVI).

KORNIS GYULA úgy vélte, hogy Gombocz „a nagy összefüggéseket rögtön megpillantó fölényes szintetikus elme” volt. ECKHARDT SÁNDOR szerint Gomboczt „zseniálisan tiszta ítélőképesség”, KATONA JENŐ szerint pedig „a műveltség szinte kábító sokoldalúsága és mélysége”, illetve „előadásmódjának kristályos tisztasága és alapossággal párosult eleganciája” jellemezte. ALO RAUN úgy tapasztalta, hogy „előadásai [...] utolérhetetlen tartalmi és formai világosságukkal nyerték meg hallgatói tetszését” (idézi HARMATTA 2002: 238–239). SÓTÉR ISTVÁN szerint Gombocz munkái „szinte művészi ökonómiával megépített” művek, s hogy tanulmányai „leginkább matematikai értekezésekre emlékeztetnek, szabatos szerkezetükkel, szűkszavúságukkal, kristályszerű áttetszőségükkel”. KORNIS úgy vélte, hogy Gombocz „örökös szellemi mozgékonyágban élt”, HORVÁTH JÓZSEF szerint pedig „minden új kutatási területen csak addig időzött, amíg kombinatív-intuitív elméje rá nem lelt a punctum saliens-ra” (idézi HARMATTA 2002: 239). HARMATTA szerint „Nagy tudós egyéniségének jelenléte a körülötte élő tudós társadalmat sohasem hagyta megnyugodni: mindig továbblépésre, fejlődésre, magas színvonal elérésére készítette” (1977: 395). KOSÁRY DOMOKOS úgy emlékezett vissza, hogy Gomboczt „mindenki nagynak

látta [...] mindenki szerette” (idézi HARMATTA 1997: 392). NÉMETH GYULA azt írta róla: „kritikai éleslátás és tudásának szédítő részletessége [...], a tervszerűen megszerzett egyetemes műveltség, az egyetemes látás jellemzi” (1972: 13, 27). KOSZTOLÁNYI 1925-ben, a 47 éves tudóssal lakásán készült s a Pesti Hírlapban megjelent interjúját így fejezte be: „észreveszem a szavak etimonjai mellett a három cserép muskátlit is, mely, míg csevegünk, egy háncsasztalon állott előttünk, az élő természet mosolyát hintve szét, és kimenet látom a fényt is, mely rézsút sugarával bearanyozza a tudós szobáját, a fényt, mely előzőli szellemét” (1925/1996: 332). Sauvageot emlékirataiban így emlékezik a Gomboczcal történt megismerkedésére: „Nem is tudom, mi volt a varázsa ennek az embernek [...] Az első pillanattól éreztem, hogy rendkívüli személyiség” (1988: 30).

Gomboczról mint az Eötvös Collegium legendás igazgatójáról így írt NÉMETH GYULA: „Szerette az ifjúságot [...] S a fiatalság rajongott érte. A Kollégiumban diákkora óta glória övezte [...] s ennek a glóriának a fénye messzire világított” (1972: 208). SÓTÉR pedig így vallott róla: „Ma már tudom, hogy a kollégium mást és sokkal kevesebbet jelentett volna, ha nem az a férfi áll az élén, akinek nevéhez életünk leggazdagabb és legszerencsésebb éveinek emléke fűződik. Ez a férfi a legnagyobb magyar tudósok egyike volt, s ő izlettette meg velünk a szellemnek [...] magas szenvedélyeit [...] Hitte és hirdette az ihletet, a szerelemmel is felérő szenvedélyt, melyet ki kell verekednünk a tudománytól, hisz nélküle üres, fakó időtöltés a munkánk [...] A legnagyobb nevelő volt, akihez valaha is közünk volt: hol egy törvényszerűségből, hol egy Wagner opera nyitányából, hol egy bor ízéből vezetett rá bennünket arra, amit meg akart ismertetni velünk. Mert mindig csak az életre tanított [...] A gomboczi eszmény valójában a minőség eszménye, olyan minőségé, amely erkölcsöt is jelent. A legtöbbet és a legjobbat adni magunkból, másoknak, és másoktól is ugyanezt elvárni: ez volt Gombocz Zoltán nevelői elve [...] a Kollégiumban rendtartás nélkül is rend, szabadon és önként vállalt fegyelem, munkaerkölcs uralkodott [...] megvetette a dilettantizmust, sőt az »életművészetet« is. Ekkorra tudta már, hogy az igaz életörömet csak áldozatok és munkák árán lehet elérni, olyan szabadságban, melyet leginkább az önzetlenség jellemez” (1977: 388).

4. Gombocz szemléletében és munkásságában általános nyelvészet és speciális nyelvészet, elmélet és empiria az akkori magyar nyelvtudományban, de talán azóta is példátlan szerves egységbe, teljes harmóniába olvadt. Nem különítette el őket: „a tudományos kérdéseket mindig az összefüggések nagy távlatából, az egyetemesség tisztult magaslatáról nézte” (ZSIRAI 1935: XV). Párját ritkítóan sokoldalú volt a maga tudományában. Több speciális nyelvészetet is művelt: otthon volt a turkológiában, a romanisztikában, a germanisztikában és a finnugrisztikában is úgy, hogy fő munkaterülete a magyar nyelvészet, a nyelvtörténet volt. Egyetemi magántanárként általános fonetikából és finnugor hangtanból habilitálták. Társasági közgyűlési előadásai események, fontos referenciapontok voltak kora magyar nyelvtudományában (1907, 1921, 1925, 1929, 1931, 1934, l. SZATHMÁRI 2015: 209–210). Érdemes felsorolni előadásainak a címét: A jelenkori nyelvészet alapelvei, Nyelvtörténet és lélektan, Hangutánzás és nyelvtörténet, A nyelvek egysége, Képzettársítás és jelentésváltozás, Változás és törvény a nyelvtudományban, Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan, Nyelvtörténeti módszertan, Jelentés, Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, Mi a mondattan? Funkcionális nyelvészlelet. 1934-es közgyűlési előadásának bevezetője valóságos tudományos ars poetica, az alkotó tudós vallomása kutatási elveiről. Arról be-

szélt ugyanis, hogy „a megfigyelt nyelvi tényeknek elfogadható értelmezésére való törekvés miképpen terelte figyelmemet az utóbbi tizenöt esztendőben egyre fokozódó mértékben a funkciófogalom fontosságára, mindenekelőtt a jelentésstanban, majd a syntaxisban, s hogy miképpen kapcsolódtak össze lassan-lassan eleinte töredékes megfigyeléseim, gondolataim az egész nyelvi életet átfogó rendszerré, a nyelvi élet olyan felfogásává, amelyet előadásom címében funkcionális nyelvszemléletnek neveztem” (1934: 1). Idekapcsolódóan ZSIRAITól idézek megint: „Ő, aki a részben is az egészet érezte, a formában is a létrehozó erőt kereste: a nyelvi tényeket [...] az élet mintázatának, a művelődési történeti folyamatok függvényének fogta föl” (1935: XIV). Gombocz véleménye az volt, hogy a nyelvet nem elég csak mint elvonatkoztatott jelrendszert vizsgálni. Azt írta: „Az első és legfontosabb dolog [...] nem választani el a nyelvet a beszélő embertől” (1989: 8). Illetőleg: „Mi nem egy készen kapott filozófiai elméletre alapítjuk magyarázatainkat, hanem a nyelvi élet gondos megfigyelésére elméletünket. Nem a nyelvtörténet nemismerése tesz bennünket merésszé, hanem éppen a történeti fejlődés lelkiismeretes vizsgálata veti meg szilárd alapjait magyarázatainknak” (1913: 391). Elmélet és empiria viszonyát így látta 1898-ban: „A tudományos kutatásban a feltevések és elméletek értékét gyakorlati használhatóságuk bizonyítja. Legértékesebb feltevések a munkahipotézisek. Így van ez a nyelvtudományban is” (1898: 7).

GOMBOCZ 1908-ben a hazai nyelvjáráskutatásban új módszertani követelményt fogalmazott meg. Azt, hogy a nyelvjárást „önálló nyelvesség”-ként kell leírni (MNY. 1909: 47; a nyelvváltozatok rendszertani önállóságának a tételezése strukturalista szemléletből fakad). A „baj” az volt, hogy Gombocz ezt a módszertani elvárást egy választmányi ülésen, titkári jelentésében fogalmazta meg. Tehát nem kifejtve, nem önálló cikkben. Minthogy pedig választmányi jegyzőkönyveket, sőt közgyűlési beszámolókat sem szokás olvasni – kivételek a társaságtörténettel foglalkozók –, a gomboczi vélemény lényegében ismeretlen maradt. (Egy kivétellel: CSÜRY BÁLINT a Szamosháti szótár anyagát Gombocz javaslata szerint gyűjtötte és kidolgozásában is követte: SzamSz. 1: 6.) Igaz, ez a gomboczi elvárás az akkor általános gyakorlattal, amely szerint a nyelvjárási leírások nyelvjárási különlegességek taxonomikus listázásából álltak, élesen szembe ment (gondoljunk a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárási „monográfiái”-ra). Meglepőnek tűnhet, de a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjárási kérdőívére beküldött feleletekből Gombocz állította össze s szerkesztette meg a Szinnyei-féle Magyar tájszótár (MTsz.) két kötetének kiegészítő füzetét (GOMBOCZ 1910). Kiderült, hogy a nyelvjárási szókészlettel való foglalkozás számára is többrendbeli haszonnal járt, mindenek előtt etimológiai vizsgálataihoz (a Magyar Etymologiai Szótár szócikkeire gondoljunk), továbbá az onomatopoezis szerepének a megítéléséhez, s ezzel összefüggésben egy elvi jelentőségű, 1913-as tanulmány megírásához (Hangutánzás és nyelvtörténet), amely tanulmány nálunk negyven év múltán a hangutánzó-hangulatfestő szavak módszeres etimológiai vizsgálata megindulásának fő hivatkozási alapjául szolgált (BENKŐ 1954: 255), s volt fontos a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára munkálatai során is (BENKŐ 1977: 405).

Pályája kezdetén Gombocz még úgy látta, hogy a nyelvtudománynak nincsenek ahisztórikus diszciplínái. Ezen azonban hamar túllépett. S ő lett a szinkrón leíró kutatások sűrűgetője. Elsőként ő látta világosan a magyar nyelvtudományban, hogy „a nyelvtörténeti kutatás nem kizárja, hanem fölhasználja, sőt bizonyos értelemben magába is foglalja a szinkrón leíró kutatások módszerét és eredményeit” (BENKŐ 2010: 37).

Gombocz számára világos volt, hogy a nyelvtudományt a pusztá adatok nem önmagukban érdeklik, hanem elsősorban a közöttük levő viszonyok foglalkoztatják, illetőleg

mindaz, ami túlmutat az adatokon. A Kosztolányinak 1925-ben adott interjúbán ezt mondta: „Vége annak a nagyon is »pozitív« nyelvészkedésnek, mely csak az anyaggyűjtéssel törődött, folyton szavakat hordott, talicskázott [...]. Ki tagadja, hogy kell az adatgyűjtés is? De ez csak eszköz” (KOSZTOLÁNYI 1925/1996: 330). Ebben az interjúbán mondta azt is, hogy a tudomány művelőinek időről-időre el kell gondolkodniuk tudományuk alapkérdéseiről.

Fölmerül a kérdés: az elméleti érdeklődésű, általános nyelvészeti vénájú, több irányba is tájékozódó Gombocz hogyan viszonyult a Melich Jánossal közösen készülő etimológiai szótár társszerzőjeként az etimológiák írásának nem szűnő penzum-kötelezettségéhez? A Magyar Etymológiai Szótár szócikkeinek elkészítése ugyanis sok időt igénylő, monoton-sága miatt nyilván nem ritkán száraznak is tűnő filológiai munkával járt. Erről azonban semmit sem tudunk. Munkamegosztásukról azt tudjuk, amit MELICHTől tudhatunk. Ő a következőt írta: „Rendesen én dolgoztam ki a cikkeket, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta, s aztán újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam” (1936: 76; Gombocz és Melich együttes jellemzésére I. KISS LAJOS 1995: 66–68). Arról sincs tudásunk, mikor vált világossá számukra, hogy a tervezett etimológiai szótár megírása két ember erejét meghaladó vállalkozás, hiszen „egy nagy magyar etimológiai szótár elkészítésének mércéjét szinte megközelíthetetlen magasságra” emelték (BENKŐ 1962: 264).

Modern világunkban a „leg”-eknek nagy hírértéke van. Gombocz több tekintetben is „leg” volt. Néhányat meg is említek. 1. Senki annyi területet átfogva és olyan mélységben nem művelte a magyar nyelvtudományt, mint ő. 2. Korának legtöbbet hivatkozott magyar nyelvésze volt. De az elhunyt magyar nyelvészek közül a legtöbb hivatkozás – 2015-ből visszatekintve is – rá vonatkozik. 3. A legszélesebb pedagógiai hatású magyar nyelvész volt annak ellenére, hogy nem nevelt a szó mai értelmében tanítványokat (I. NÉMETH 1972: 234; BENKŐ 1977: 409). „Gombocz előadóterme zsúfolva volt, gyakorlatokat és tanszéki megbeszéléseket is tartott, de hiányzott belőle Simonyi közvetlensége, Melich romboló és építő kritikája” (NÉMETH 1972: 228). 4. Kapcsolatban állt írókkal, költőkkel is. Ezért is fogalmazódott meg vele kapcsolatban, hogy „Tudomány művészetre nem tett akkora hatást azóta sem Magyarországon, mint Gombocz nyelvészete a nyelv művészeire” (SIMONCSICS 2005: 84). 5. Az Eötvös Collegium történetében ő volt az első collegista, akit a Collegium meghívott tanárának (közvetlenül az egyetem elvégzése után). 6. Ő volt az első volt Eötvös collegista, aki a Collegium igazgatója lett. 7. Annyi legenda egyetlen más magyar nyelvészt sem övezett és övez, mint őt. Sajnálatos, hogy ezek nincsenek felgyűjtve. Ma még él néhány volt Eötvös collegista (a régi, az 1949-ben megszüntetett Collegium tagjaira gondolok), elsősorban őket kellene megkérdezni ez ügyben, s össze kellene gyűjteni az írásban megjelölt történeteket is.

Amilyenek tanulmányai voltak (logikus felépítés, világos okfejtés, ökonomikus rövidség), olyan volt beszéde is. NÉMETH GYULA szerint „minden mondata logikus, kicsiszolt, hibátlan volt. Állva beszélt, minden szónokiasság nélkül, egyszerűen, teljes biztossággal” (1972: 229). A tanítvány TOMPA JÓZSEF így emlékezett vissza: „enyhén nyugat-dunántúliás árnyalatú művelt magyar kiejtését is élvezet volt figyelniük” (in: BENKŐ szerk. 1977: 410). HEVESI ANDRÁS szerint „fogalmazása szóban és írásban [...] maradéktalanul tökéletes volt [...]. Tudományos prózája [...] megérdemelné, hogy helyet kapjon az iskolai stilsztikákban” (1935: 489). Érthető ezek után Gombocz kritikus véleménye: „Magyarországon az emberek nem tudják magukat kifejezni; nem azt írják, amit akarnak” (HEVESI 1935: 489). Hogy

ez mennyiben volt a tudománnyal foglalkozók kritikája is, nem tudhatjuk. Említésre méltó, hogy kézírására a kalligrafikus írásmód volt jellemző. Szépen s olvashatóan írt. Nevét is mindig így írta, lett légyen szó egyetemi indexről, privát levélről vagy levelezőlapról. KOSZTOLÁNYI „rajzos, nyugodt betűk”-et emleget Gombocz írásáról szólva (1925/1996: 330).

Gombocz „munkássága – elsősorban SAUSSURE hatására [akinek a tanítványai által összeállított Cours de linguistique générale című, korszakos jelentőségű munkájáról 1924-ben írt jelentőségét kiemelő ismertetést Gombocz] – két nyelvtudományi paradigma, a történeti-összehasonlító és a strukturalista határára esik” (KICSI 2006: 44). A korszerűség iránti érzéke vitte Gomboczt az új utak irányába, s nem tudjuk, mire jutott volna, ha elkészülhetett volna tervezett funkcionális nyelvtanával. Úgy vélem, élete utolsó évtizedében bekövetkezett „bizonyos értelemben vett fásultsága” (KICSI 2006: 42) mögött több ok összetett hatása, mindenekelőtt pedig egészségi állapotának a gyengülése állt. Az azonban, hogy nem készülhetett el tervezett funkcionális leírása, a magyar nyelvtudománynak kétség kívül igen nagy kára. Úgyszintén nagy kár származott a magyar nyelvtudományra nézve integratív személyiségének a hiányából is (I. SIMONCSICS 2005: 67).

5. Ritkán említik, de érdemes tudni: Gombocz a politikával szemben mindig kritikus volt. SÓTÉR szerint „Korának társadalmi kérdéseit az Eötvös Kollégium [Collegium] fiataljainak közvetítésével fogja fel [...]. Nemzeti, de nacionalizmustól mentes humanista embereszményt testesített meg [...], olyan eszményt, mely leginkább Kodály Zoltánnal és Horváth Jánossal rokonította. Ők hárman sok tekintetben kiegészítették és folytatták egymás szerepét és életművét” (1977: 388; I. még KOROMPAY H. 2011: 22). Arról a szellemi körről van tehát szó, amelynek legkiválóbb tagjai az Eötvös Collegium első, nagy nemzedékéhez tartoztak. A századforduló történései, majd különösen az I. világháború következményei miatt az önismeret és a felelős erkölcsi tudatosság normái magyar értelmiségi körökben tagadhatatlanul élesen időszerűek voltak. Ezért is mondhatjuk, hogy az említettek munkássága egy szétapósott és megrendült ország szellemi talpra állítási kísérletének is része volt. Nehéz persze, ha egyáltalán lehetséges Gombocz nemzedékének a helyzetébe képzelnünk magunkat. Mégis említésre méltó: Trianon Gomboczt is mélyen érintette, szülővárosának, a későbbi „leghűségesebb város”-nak, Sopronnak a magyar szempontból végül is megnyugtatóan végződő elcsatolási kálváriája miatt különösen is. Tudvalévő az is, hogy kolozsvári egyetemi tanári tevékenységének Erdély elcsatolása vetett véget (a Kosztolányi-interjúban ez a kifejezés szerepel: „elkergették a kolozsvári egyetemről”: 1925/1996: 330). Az 1920-as békediktátumot igazságtalannak tartotta, de tudta, hogy a magyar politikai elit súlyos hibái is szerepet játszottak benne. Amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság a vesztes háború következtében az anyagi ellehetetlenülés közélébe került, GOMBOCZ keserűen és bírálóan mondta ki 1922. évi titkári jelentésében: „nem tudom elhinni, hogy a magyar közönség és Társulatunk tagjai [...] belenyugodhasanak abba, hogy egy Társulat, amely [...] buzgón és önzetlenül [...] szolgált a nemzeti nyelv és a magyar tudomány ügyét, csúfosan kimúljon az annyiszor hangoztatott magyar kultúrfőlény nagyobb dicsőségére” (MNy. 1923: 103). SAUVAGEOT ezt írja visszaemlékezésében (az idézetet magyar fordításban megjelent memoárkötetéből veszem): „Késő éjszakába nyúló estéket töltöttem Gombocz Zoltánnal [...] a végeérhetetlen beszélgetéseknek [...] annyit [oly sokat] köszönhettem” (1988: 384), „[...] Az elutazásom előtti napon Gombocz Zoltán meghívott ebédre a Gellértbe [...]. Hosszasan elbeszélgettünk [...], azt

mondta nekem: »Számítunk önre. Legyen a mi előretolt őrszemünk odaát!« Azt feleltem: »Bízhatik bennem, de tartok tőle, hogy nem sokat tehetek« (1988: 391). Nagy tekintélye miatt „Gomboczra hallgatott az establishment (mert azt hitték, hogy olyan, mint ők), de bízott benne a rebellis ifjúság is (mert ők tudták, hogy nem)” (SIMONCSICS 2005: 67). Megemlítem, hogy például Bethlen István miniszterelnök is levélben fordult hozzá 1927-ben (GARAI 2014: 468). NÉMETH GYULÁTól idézek újra: „1932 májusában a rendőrség kommunista »összeesküvést« fedezett fel a Kollégiumban. Nagy volt a baj, de Gombocz megbirkózott vele [...] egyszer csak arra ébredtünk, hogy a Kollégiumot fenyegető veszedelem elmúlt” (210–211). Jellemző kortörténeti adalék Gombocz utóéletéhez 1948-ból: ez év novemberére, amikor Révai József és Lukács György látogatást tett a Collegiumban, a falakról eltűnt Bartoniek Gézának (a Collegium első igazgatójának), Eötvös Lorándnak és Gombocz Zoltánnak a portréja (GARAI 2014: 420)...

Egybehangzó a vélekedés, hogy Gomboczot tehetsége, vele való sáfárkodása, fölkészülésének minősége és alapossága, nemkülönben a családi és az iskolai környezet (a nevezetes soproni evangélikus Líceum) lendítő ereje együttesen arra predestinálták, hogy ragyogó pályát fusson be. Ezt a valóban ragyogó pályafutást – talán így természetes – titkok is övezték. Erre szinte mindenki utalt, aki ismerte őt. ZSIRAI MIKLÓS szerint például bármennyire kedves személyiség is volt, „jelke legbelsejébe nem engedett bepillantani” (1935: XVI). A magyar tudományosságra gyakorolt hatását KORNIS GYULA Gombocznak „a helyes kérdéseket [...] látó titokzatos” ösztönével magyarázta. HORVÁTH JÓZSEF szerint Gombocz „nem volt titkolódzó, s mégis titokzatos” volt. SÖTÉR megerősíti ezt: „élete többé-kevésbé misztérium volt számunkra” (idézi HARMATTA 2002: 238). NÉMETH GYULA így írt Gombocz életéről: „Munkás, vidám, ragyogó emberi élet, – a mélyén a legsúlyosabb pesszimizmussal” (1972: 209). Elismerés övezte tehát – itthon és külföldön egyaránt. De ötven éves sem volt még, amikor a rezignáció jelei mutatkoztak nála. Mi történt? Kicsi, de sokat mondó adalék lehet, ami vele Finnországban esett. A finn nyelvészek körében is jól ismert, nagytekintélyű tudós tagja volt a Klebelsberg vezette, 1930-ban Suomiba utazó magyar kulturális küldöttségnek (NÉMETH 1972: 225, 236). Finn barátai nagy örömmel fogadták Gomboczot, s amikor gratuláltak neki a számos elismeréshez, a válasz tőle az volt: igen, de ennek nagy ára van: az édes ifjúság. Egyik volt éles szemű, nem nyelvész tanítványa szerint Gombocz utolsó éveiben sem volt hűtlen önmagához, hiszen „élete utolsó tíz éve is a módszer diadala volt: minden jelenséget oly pontosan elszigetelő [elkülönítő] eljárásával a maga jogos helyére szorította vissza a tudományt” (HEVESI 1935: 490). SÖTÉR ISTVÁN, aki jól ismerte Gomboczot, bizonyára helyes következtésre jutott, amikor azt írta: „Aszkézisben eltelt ifjúsága elmúltával, az élete utolsó szakaszába lépett Gombocz Zoltán későn és tragikusan érezte át, hogy mit veszített el, s az élet micoda örömeiről és tapasztalatairól mondott le [...]. Legkedvesebb operája volt a Mesterdalnokok, a rezignációnak és a tavasznak ez a színpompás, zenei találkozása. Talán magára ismert Hans Sachs alakjában, aki már kívül került az életen, s mégis a fiatalság örömének társává válhatott” (1977: 387; – Gombocz számára az Eötvös Collegium jelentette az ifjúság légkörét).

Pais Dezső egyik aforizmája villan eszembe: „a tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!”. E nagy igazság mellett van azonban egy másik is. Egy ezt az igazságot nem érvénytelenítő nagyobb igazság. Erre döbbenhetett rá Gombocz legvilágosabban akkor, amikor 1932-ben brutálisan ijesztő figyelmeztetés, első szívinfarktusra érte (NÉMETH 1972: 239). Ez a nagyobb igazság pedig így hangzik: „a tudománynál az élet többet ér” (SÖTÉR 1976: 120).

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1954. Egy hangfestő igecsoport. *Magyar Nyelv* 50: 254–274.
- BENKŐ LORÁND 1962. Az új magyar etimológiai szótár. *Magyar Nyelv* 58: 261–294.
- BENKŐ LORÁND 1977. Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 1977: 402–409.
- BENKŐ LORÁND 2010. *Magyar nyelvtudósok a XX. században. Méltatások, emlékezések.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- FEHÉR KRISZTINA 2011. Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. *Magyar Nyelv* 107: 72–78.
- GARAI IMRE 2014. *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1898. A jelenkori nyelvészet alapelvei [1]. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1910. *Pótlékok a Magyar tájszótárhoz.* Összeállította GOMBOCZ ZOLTÁN. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 11. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1913. Hangutánzás és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 9: 385–391.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1934. Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30: 1–7.
- HARMATTA JÁNOS 1977. Megemlékezés Gombocz Zoltánról. *Magyar Nyelv* 73: 392–395.
- HARMATTA JÁNOS 2002. Gombocz Zoltán mellszobra előtt. *Magyar Nyelv* 98: 238–240.
- HEVESI ANDRÁS 1935. Gombocz Zoltán. *Nyugat* 28/6: 488–490.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- KISS LAJOS 1995. *Melich János.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2011. Horváth János és Kodály Zoltán barátságának dokumentumai. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* [ELTE BTK] Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 17–28.
- KÓSA LÁSZLÓ 2007. Gombocz Zoltán szobrának avatására. *Magyar Nyelv* 103: 106–108.
- KOSÁRY DOMOKOS 2002. Gombocz Zoltán emlékezete. *Magyar Nyelv* 98: 240–242.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1925/1996. Gombocz Zoltán. *Pesti Hírlap* 1925. június 14. (Újraközölve: *Magyar Tudomány* 1996/3: 330–332.)
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1955. *Gombocz Zoltán.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 91. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- LAKÓ GYÖRGY 1977. Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága. *Magyar Nyelv* 73: 427–434.
- MELICH JÁNOS 1936. Gombocz Zoltán emlékezete. *Magyar Nyelv* 32: 65–86.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NÉMETH GYULA 1972. *Gombocz Zoltán.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAUVAGEOT AURÉLIEN 1988. *Magyarországi életutam.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- SIMONCSICS PÉTER 2005. *Paradigmaváltás légüres térben.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SÖTÉR ISTVÁN 1976. Évgyűrűk. *Új Írás* 16/2: 120.
- SÖTÉR ISTVÁN 1977. Gombocz Zoltán. *Magyar Nyelv* 73: 387–389.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár* 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935–1936.
- TOMPA JÓZSEF 1977. Gombocz Zoltán a tanítvány szemével. *Magyar Nyelv* 73: 409–414.
- ZSIRAI MIKLÓS 1935. Gombocz Zoltán. *Nyelvtudományi Közlemények* 49: V–XVI.

KISS JENŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem